

TÜRK DEVLET YAPISI VE DÜZEN (SLAM YET'TEN ÖNCE)

Dünya uygarlık tarihinde önemli gelişmeleri doğuran bazı büyük topluluklar veya uluslar vardır. Bunlardan birisi de hiç kuşkusuz Türklerdir. Türklerin tarihte önemli gelişmeleri doğurmasının ve etkin bir rol almasının kaynağı, Türklerin yasaya veya töreye göre düzenli bir devlet yapısı olabilemeleridir.

İnsanların kitleler biçiminde bir kültür çevresinde bir araya gelerek oluşturdukları en büyük topluluğu ulus adını verebiliriz. Aynı biçimde, insan topluluklarının oluşturabildikleri en büyük kurum olarak devleti görebilmemizde bir sakınca yoktur. Türklerde ulus ve devlet düşüncelerinin veya kavramlarının pek eski zamanlarda ortaya çıktığını biliyoruz. Türkler ortaya çıktıkları Orta Asya'ya tamamen egemen olan büyük devletler oluşturdu gibi başka bölgelere göç ettikten sonra da yeni yeni siyasi yapılar oluşturdu. Türklerin en eski zamanlardan başlayarak sürekli bir biçimde devlet oluşturduklarını ve devletsiz geçen zamanlarının hemen hemen hiç olmadığını da söyleyebiliriz. Çünkü Türklerin hemen her zamanında devleti, ulusu ya atan ve geliştiren vazgeçilmez bir yapı olduğunu bilincinde ve ayırımında oldukları ortadadır.

Türkler, devlete, 'el' veya 'il' adını veriyorlardı. Türkler, Devlet kurmayı 'illemek', devlet yönetmeyi 'il tutmak', devletsiz kalmayı 'ilsirmek', devletsiz bırakmayı 'ilsiretmek', devleti olanı veya hakanı, 'illi' sözcükleriyle dile getiriyordu.^[1] Türkler, devleti, her zaman 'töre' ile birlikte düşünüyordu.

Türklerin slamiyet'e geçmeden önceki ve geçtikten hemen sonraki devlet yapısı ve düzeni konusuna değinmeye çalıştığımız bu incelememizde, ilk olarak, Türklerde devleti oluşturulan ögeleri kavramsal olarak inceledikten sonra Türklerde devlet yönetimi ve egemenlik ile ilgili bazı kavramları ve de Türklerde devlet yapısı içinde yer alan kurumları inceleyeceğiz. Son olarak ise, Müslüman olan ilk Türklerin devlet yapısında ve yönetiminde görülen değişimleri elimizden geldiğince inceleyeceğiz.

1. A. TÜRKLERDE DEVLET KURUMUNU OLUŞTURAN ÖGELERİN KAVRAMSAL OLARAK İNCELENMESİ

Türklerin eski zamanlarında devlet, oksuzluk (başsuzluk), ulu (ülke), kün (halk), töre (yasa) olmak üzere dört temel öğeden oluşmaktaydı.^[2] Devlet üzerine bu dört kavramı içeren bir tanım yapacak olursak devlet, bir topluluğun belirli bir toprak parçası üzerinde egemenlik haklarını hiçbir kısıtlama olmaksızın kullanarak kurup geliştirdiği siyasi, sosyal ve yasal bir yapıdır.^[3] Türklerin eski zamanlarından beri var olan ve devleti oluşturulan bu öğeleri daha geniş ve kapsamlı inceleyelim.

1. Oksuzluk (Başsuzluk) veya Erkinlik (Egemenlik):

Çağdaş hukukta egemenlik, devletin kayıtsız ve şartsız başsuzluğuna sahip olması, diğer devletlerle hukuken eşit durumda bulunması ve sahip olduğu üstün güce ülke içinde rakip olabilecek ve karşı gelebilecek bir başka gücün bulunmamasıdır.^[4]

Brahim Kafesoğlu, 'Türk Milli Kültürü'^[5] adlı eserinde Türk tarihi ve kültüründe önemli yer tutan başsuzluk anlayışını, bazı olaylarla örnekleyerek açıklamaya çalışmıştır. Buna göre, Türklerin başsuzluğa önem vermesinde önemli ve büyük yer tutan etken, bozkır hayatının getirileridir. Başka toplulukların baskısı karşısında boyun eğmek yerine, temel geçim aracı olan hayvanlarını sürerek yer değiştirmeleri, yani yerle ik olamama durumu Türklerde özgürlük bilinci doğurmuştur. Ayrıca bu yer değiştirmeleri at ile gerçekleştirildiği için at, hızı ve diğer binek hayvanlarına göre üstünlüğü dolayısıyla

Türklere güvenç ve egemen olma ruhunu a ılamı tır. Yine aynı kitapta[6], M.Ö. 55'te Hun toyunda, Türklerin ba ımsızlı a verdi i önemi ortaya koyan bir söz, Çin yıllı ı Ts'ien Han-shu'a dayanılarak öyle aktarılır; “*Cesarete kar ı hayranlık duymak ve tabiiyeti yüz kızartıcı saymak bizim gelene imizdir. Mücadele için binecek atlarımız, korunacak topra ımız ve yürütülecek devletimiz, kavimler üzerinde erefimiz var. Henüz sava arak ölmesini bilen yi itlerimiz var.*” Türklerde ba ımsızlık veya özgürlük bilincinin do ması ve bunun devleti olu turan bir ö e olarak gelenekle mesinin kayna ını bozkır ya antısının getirilerine Türklerin uyum sa lamadaki yetene i olarak belirleyebiliriz. Yine bu konuyla ilgili olarak Orhon yazıtlarında yer alan bazı sözler Türklerin, ba ımlı olmayı veya tutsak kalmayı ölümden ayrı görmediklerini ve de ba ımsızlı ına verdikleri önemi ve bunun biçimini veya düzeyini ortaya koymaktadır. Örne in, Tonyukuk anıtında[7] yer alan u söz söylediklerimizi kanıtlamaktadır; “*Türk halkı (kendi) hanını bulmayınca Çin'den ayrıldı; han sahibi oldu; (fakat) hanını bırakıp Çin'e yeniden ba ımlı oldu. Tanrı öyle demi olmalı; (sana) han verdim, hanını bırakıp (yine) ba ımlı oldun.*” (Türk halkı yeniden) ba ımlı oldu u için tanrı ‘öl’ demi olmalı. Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu.” Ayrıca, Orhon yazıtlarında ba ımsızlı ın yitirili ine dair ve bununla ilgili bazı deyim ve sözcükler ise öyledir; devleti yitirmek ‘ilsiremi ’, ka ansız kalmak ‘ka ansıramı ’, kadınların tutsak (cariye) olması ‘küng edmi ’, erkeklerin tutsak (kul) olması ‘kul admı ’, töreyi bırakmak ‘törüsün ıçgınmı ’.[8]

Türklerde egemenlik, kendini daha çok tam ba ımsızlık ile yakın ili kili ve ilgili olarak göstermi tır. Türkler, ya amlarındaki en ve çok a ır sava ımları ba ımsızlıklarını korumak ve egemenliklerini sürdürmek için vermi tır. Daha da önemlisi sava ımını verdikleri bu de erlerin önemsenmesi bile Türkler arasında sert tartı malara neden olmu tur.

Örne in, M.Ö. 58'de Hun toyunda iç ve dı baskılara kar ı koyamayan hun hanı Ho-han-yeh vezirinin önerisiyle Çin egemenli ine girerek durumunu kurtarmak istemi tır. Ancak hanın karde i Çi-çi ve bazı devlet adamları ba ımsızlı ın yitirilecek olmasına kar ı çıkmı tır. Çünkü onlar kurtulu u ba ka bir devletin egemenli ine girmekte de il, kendi güçlerinde görmü tür. Bu u urda Çi-çi ve onun gibi dü ünener Çin egemenli ine girmeyip onlarla sava arak ölmü tür.[9]

Türklerde devletin olu abilmesi her eyden önce ba ımsızlı a dayandırılmı tır.[10]

2. Ulu (Ülke):

Türkler, devletin sahip oldu u ve halkın üzerinde ya adı ı topraklara ‘ülke’[11], ‘ulu ’ veya yurt gibi adlar vermi ti. Bunlardan ‘ulu ’, toprakla birlikte halkı ifade etmekteydi. ‘yurt’ ise, daha çok vatan kavramı gibi bir anlam ta ıyordu. Türkler için yurt, sadece üzerinde ya anılan ve geçim sa lanan bir toprak parçası de ildi; aynı zamanda kendilerini koruyan ata ruhlarının üzerinde dola tı ı bir yerdı.[12]

Türkler, ancak üzerinde özgür olarak ya adıkları ve egemenlik haklarını hiçbir kısıtlama olmaksızın kullandıkları toprakları ‘yurt’ olarak kabul etmi ti. Daha do rusu, onlar için yurt, üzerinde Türk tu larının ve bayraklarının dalgalandı ı kutsal bir ata yadigârıydı. ‘yurt’ di er yurtlardan ‘yaka’ adı verilen sınırlarla ayrılmı tı.[13]

Türklerde ülke, belirli bir sınırları olan bir devlet arazisi ve bu bütün milletin ortak topra ı olarak kabul edilmi tır. Buna kanıt olarak . Kafeso lu'nun ‘Türk Milli Kültürü’ adlı ürününde, Çin kayna ı Shih-chi'den u aktardıklarını gösterebiliriz; “*Asya Hun tanhusu Mo-tun, tahta çıktı ı günlerde, kom u Tung-hu'ların vergi olarak at ve kadın istemelerine fazla itiraz etmemi ken, onların arazi talebi kar ısında kaldı ı zaman (M.Ö. 209) devlet meclisinde ‘topra ın kendine ait ahsi mülk de il, milletin malı ve devletin temeli’ oldu unu söyleyerek kendisinin kimseye arazi terk etmeye yetkisi olmadı ını belirtmi ti.*[14] Görülüyor ki Bozkır Türk ilinde ‘ulu ’ hükümdarın keyfine göre ahsi mal gibi tasarruf edilebilen bir toprak parçası olmayıp bizzat devlet reisinin korumakla oldu ata yadigârıydı.”[15]

Türklerde toprak, yani ülke, yani vatan kutlu oldu u için ‘ıduk’tur. Vatanın kutlulu u, Türk yazıtlarında zaman zaman ‘ıduk’ sözcü ü ile anılmı tır. Ayrıca vatanın elden çıkması ba a gelebilecek en korkuncudur. Bundan daha kötü bir ey dü ünülemezdi.[16]

3. Kün (Halk):

Türk devletinin kurulu unda asıl ve en mühim mesele, ilin bütünlü ünü korumak için zaruri kanun mevzuatının, halkın hürriyet temayülü ile ahenk içinde tutulmasını sa lamaktı. Bu, son derece güç bir i ti. Töre sınırlamaları ile ahıs hak ve topluluk menfaatlerinin çatı masını önleyerek sosyal düzeni yürütebilmek yüksek idare kabiliyeti isteyen bir husustu. Devlet ba kanının, cesareti ve askeri bakımdan yeterlili i yanında tedbirli, ihtiyatlı ve ileri görü lü olması gerekiyordu.[26]

A. Taneri ‘Türk Devlet Gelene i[27]’ adlı ürününde ise, Türk devletinin kurulu unda dayandı ı ilkeleri öyle belirtmi tir; Devlet ya amında geleneklere ba lı kalınması, gelenekçilikle ilericili in ba da tırılması (hamlecilik), devlet kadrolarının uzmanlardan olu turulması ve halka açık olması, yönetimde kararlılık ve memuriyetlerde uzun süre bırakılmak, bilime ve bilim adamına saygı duyulması (danı ma kurumu), devlet ya amında fikriyata önem verilmesi, disipline, protokole ve denetim ilkelerine titizlik gösterilmesi.

Türk devlet ve hakimiyet mefhumunun temelinde, cihan ümul, yani bütün cihanı içine alan bir devlet fikri bulunur.[28] Türk devletinin esas amacı, ‘Tört Bulung*’ üzerinde Türklerin hakimiyetini sa lamak ve ‘güne in do du u yerden battı ı yere kadar’ her tarafa Türk adaletini[29] yaymaktır.[30]

1. 2. Türk Devletinde Egemenli in Kayna ı:

Türklerde egemenli in kayna ı tanrısaldı. Tanrı, egemenli i do rudan do ruya de il, bir aracı ile kullanmaktaydı. Bu aracı da Türk ka anıydı. Bu duruma göre, Türk ka anına devlet yönetme ve güç ve yetkisi, Tanrı tarafından ba ı olarak verilmekteydi. Aynı biçimde, Türk Ka anı da kendisini Tanrı tarafından seçilmi ve bazı ola anüstü güç ve yeteneklerle donatılmı bir kimse olarak görmekte ve kabul etmekteydi. Aynı inanı ı halk da payla maktaydı.

Tanrı ba ı ı olan bu güç ve yetenekler Orhon yazıtlarında u kavramlarla ifade edilmi tir[31]:

Kut (siyasi iktidar)

Ülüg veya Ülü (kısmet, nasip, pay)

Küç (güç)

a) Kut: Tanrı, Kut* ba ı ı ile Türk ka anını ‘hükmetme ve hükümdarlık güç ve yetkisi’, yani ‘siyasi iktidar’ sahibi kılıyordu. Türk ka anı da Tanrıdan aldı ı siyasi iktidarla Orta Asya’da Türkçe konu an ve Türk soyundan olan bütün toplulukları bir bayrak altında, yani bir devlet çatısı altında topluyordu.

b) Ülüg veya Ülü : Ülüg ve Ülü sözcükleri Türkçe ‘ülemek (da ıtmak, üle tirmek)’ veya ‘üle mek’ eylemlerinden çıkmı birer addır. Pay, hisse, nasip, kısmet demektir. Tanrı, ülüg veya ülü ba ı ı ile Türk ülkesinde bolluk ve bereketi arttırıyordu. Dolayısıyla Türk ka anına ekonomik güç kazandırıyor. Türk ka anı da bu gücü halkı için kullanıyordu.

c) Küç: Tanrı, Türk ka anına verdi i Küç ile de, onun sava yetene ini arttırıyordu. Orhon yazıtlarının ifadesiyle “askerlerini kurt, dü manın askerlerini koyun gibi yaparak..” kendisine zaferler kazandırıyor. Bu inancın do al sonucu olarak, Türk ka anları sava larda elde ettikleri ba arıyı hep Tanrının kendilerine verdi i Küç ba ı ına ba lıyordular. Bundan dolayı onlar, zaferden hemen sonra kurban sunmak suretiyle Tanrı’ya kar ı minnetarlıklarını gösteriyorlardı.

Türk egemenlik anlayı ına göre, Tanrı sadece siyasi iktidarı veren de il, aynı zamanda verdi i iktidarı geri alan bir güce sahiptir. Tanrının bu gücü, Türk hükümdarlarının üzerinde sürekli siyasi baskı aracı olmu tur. Bundan dolayı, Türk hükümdarları Tanrı’nın verdi i siyasi iktidarı ellerinde tutabilmek için devlet yönetiminde sürekli ba arılı olmak zorundaydı. Ba ka bir ifadeyle söylemek gerekirse, Türk hükümdarları ancak hükümdarlı a layık oldukları müddetçe i ba ında kalabilmekteydi. Aksi durumda Tanrının verdi i siyasi iktidar yine Tanrı tarafından geri alınmaktaydı.

1. 3. Türk Devletinde Egemenli in El De i tirmesi:

Türk devletlerinde, taç ba de i tirirken, tanrısal ba ı olan kut, hanedan üyeleri arasında birinden di erine kan yoluyla geçmekteydi. Ancak, Tanrı, hanedan üyeleri arasında seçimini sadece biri lehine

kullanılmaktaydı. Bu seçim de genellikle hükümdarlı a en çok layık ve yetenekli bir hanedan üyesi üzerinde olmaktadır. Tanrının iradesinin hangi hanedan üyesi üzerinde oldu u da, ancak taht için yapılan bir mücadele sonucunda ortaya çıkmaktaydı. Bu yüzden Türk devletlerinde taht veraset hukuku hiçbir zaman belirli kurallara ba lanamamı tır. Bunun do al sonucu olarak da, hanedan üyeleri arasında taht kavgaları sürekli kaçınılmaz ve adeta me ru bir olay olarak sık sık yinelenmekteydi. [32]

1. 4. Türklerde Ülke Yönetimi:

Türk hükümdarları siyasi iktidarı, do rudan do ruya tanrıdan almaktaydı. Tanrısal ba ı yoluyla Türk hükümdarlarına geçen siyasi iktidar, yukarıdan a a ıya do ru inmekte, yeryüzünde ikiye ayrılarak sa a ve sola do ru, yani do u ve batı yönünde yayılmaktaydı. Böylece Türk devletlerinde ülke, halk, yapı ve memurluklar, genellikle do u-batı, sa -sol, iç-dı , ak-kara, büyük-küçük biçiminde ikiye ayrılmaktaydı. Bunlardan do u, yani sa yan sürekli üstün durumdaydı. Ba ka bir deyi le egemenlik ve üstünlük do u yandı. Batı, yani sol do uya, yani sa yana ba ımlı durumdaydı[33].

Devletin yönetim merkezi olan ordu (çadır kent), do udaydı. Ordu'nun tam ortasında da Türk ka anının ota 'ı yer almaktaydı. Türk ka anı burada oturmaktaydı. Di er yandan Türk ka anı, tahtına da do uya dönük bir biçimde oturmaktaydı. Ota 'ın kapısı ise yine do uya açılmaktaydı. Türk ka anı, her sabah ota 'ın kapısından çıktı nda kutsal kabul edilen güne i selamlamaktaydı. Öte yandan, sol, yani ülkenin batı yanına yabgu unvanı ile ka anın karde lerinden bir atanmaktaydı.

Türkler, devletin yerini olu turan dünyayı dört kö e[34] (dört bulung) olarak dü ünme lerdir. Bu dört kö e dört ana yön ile ifade edilmi tir. Bunlardan do uya ileri, batıya geri, güneye beri, kuzeye yukarı denmi tir.

Yüksek rütbeli yirmi dört komutan (ba bu) askeri birliklere komuta etmekteydi. Komutanların emrinde ise büyük birer askeri birlik bulunmaktaydı. Her komutan tanınmı birer boyun ba kanıydı. Bu duruma göre, Türklerde halk, tamamen devlet yapısı içine alınmı demektir.[35]

1. C. TÜRKLERDE DEVLET YAPISI Ç NDE YER ALAN KURUMLARIN VE K İLER N NCELENMES

Toy (Meclis):

Türk ka anları, devlete ait i lerde kararları tek ba ına almamı tır. Eski Türk devletlerinde siyasi, ekonomik, askeri, sosyal ve kültürel konulardaki sorunların görü üldü ü, tartı ıldı ı ve karara ba landı ı meclisler vardı. Bu meclislere 'toy', 'kenge ', 'ternek' ve 'kurultay' gibi adlar verilmi tir. Meclis üyelerine de 'toygun' denilmi tir. Devlet meclisine ka an ba kanlık etmi tir. Ka an bulunmadı ı zamanlarda meclis, 'aygucı' veya 'üge' unvanıyla anılan devlet danış manları ba kanlı nda toplanmı tır. Ba ta 'hatun' ve ' ad' olmak üzere 'yabgu, tigin, ilteber, erkin, kül-çor, apa, tudun, tarkan' gibi askeri ve idari yüksek görevliler, devlet meclisinin tabii üyeleri idi. Bu duruma göre, devlet meclisindeki üyelerin bir kısmı hanedandan, bir kısmı da hanedan dı ndan seçilmi tir.[36]

Toy, bütün Türk lehçelerinde meclis veya toplantı anlamına gelmektedir. Devlette bir kurum adı olarak sonraki yüzyıllarda ortaya çıkıp zamanla Türkçeye de yerle en Mo olca 'kurultay' (khuriltai) sözünün Türkçe kar ılı dır.[37]

Asya Hun imparatorlu unda Mo-tun devrinden beri (M.Ö. 209-174) devlet i leri ve dini törenlerle ilgili olarak üç ayrı toplantıdan söz edilmi tir. Bu toplantılardan biri, daha çok dini nitelikte görünmekte olup yılın ilk ayında tanhunun sarayında yapılyordu. Di er toplantı ilkbaharda Lung-ç'eng'te olurdu. Di eri de, atların semirdi i mevsim olan sonbaharda, hayvan mevcudunu, devletin insan ve askeri gücünü belirlemek üzere, Tailin'de yapılmaktaydı. Bunlar arasında en önemlisi ilkbahar toplantısıydı. 'Gök'e, 'Yer'e, atalara ve di er do a güçlerine kurbanların sunuldu u, at yarı larının ve deve güre lerinin düzenlendi i bu toplantıda hükümdarlıklar onaylanır veya yeni tanhu seçimi yapılır, gerekti inde idareye geni icrai yetkiler verilir ve bütün ülke sorunları üzerine genel tartı malar açılarak, görü ülüp kararlara ba lanırdı. Daha sonraki devirlerde çok sözü edilen 'toy' gelene inin aslı bu meclisler olmalıdır.[38]

Di er Türk devletlerinde de benzer meclisler vardı. 448'de Avrupa hun devleti ba kentine giden Bizans elçilik heyeti içinde bulunan Priskos, Bizans devletinin tekliflerini görü en bir Hun seçkinler meclisinden

söz etmi tir.[39] Hazar hakanlı ında bir; ihtiyarlar meclisi vardı.[40] Peçenekler önemli kararlar meclis (kometon)'te alınırđı.[41] O uzlarda millet i leri 'tirnek'lerde görü ülüdü.[42] Tuna Bulgar devletinde bir millet meclisi bulunmaktaydı.[43] Kıpçak ba bu u Kutlu Arslan devlet isti are meclisi kurdurmu tur.[45]

Ayukı (Hükümet):

Türk devlet yapısında toy kararlarını ülke genelinde ve uyumlu bir biçimde uygulanması sa lamak ve bunun i lerli ini ve uygulanabilirli ini izleyen kurula ayukı denilmi tir. Bu bakanlardan olu an bir tür hükümetti.

. Kafeso lu'nun 'Türk Milli Kültürü' adlı ürününde, Türklerde, ayukı üyelerinin Toygunlar arasından seçildi ini ve bu üyelere 'buyruk' denildi ini belirtmi tir. Ayrıca, 'buyruk-çor', 'çi-si ilteber' gibi unvanları olan bu buyrukların Göktürk ve Uygur halanlıklarında sayılarının dokuz oldu u da belirtilmi tir.

Ka an (Hükümdar):

Türk devletlerinde hükümdarlara türlü adlar verilmi tir.[46] 'Tan-hu' veya ' an-yü', 'ka an (khagan)', 'kan (han, kral)', 'yabgu (cabgu)', 'idi-kut', 'il-teber', 'erkin (kül erkin, ulug erkin)' vb. bunlardan en yaygın olanı ka an[47]dı.

Türk ka anı gö ün altındaki bütün ülkelerin tek bir hükümdarı gibi dü ünülmü tür. Yeryüzünün hükümdarı sayılan Türk ka anları 'Tanrının yarlı ı' ile dünyanın bütün ülkelerini yönetmi tir.[48]

Türkler devletlerinde önemli bir kurum olan hükümdarlı ı daha ayrıntılı incelemek, Türk devlet yapısını anlamamızda daha çok yardımcı ve yerinde olacaktır.

1. a. Hükümdarlık Belirtkeleri:

Türk devletlerinin ba ında, tanınmı bir boya veya aileye ba lı bir hükümdar bulunmu tur. Her hükümdar belirli hükümdarlık ve egemenlik belirtkeleri almı ve kullanmı tır. Böylece hükümdar hem içeride hem de dı arıda bu belirtkeler aracılı ıyla tanınmı tır. Bunlar;

Unvan (tan-hu, an-yü, ka an, han, hakan, yabgu, il-teber)

Ota (kurvı çuvaç)

Taht (örgin, ornag, orunluk)

Tu

Bayrak

Davul (köbürge, kövrüg)

Kotuz (sorguç)

Kemer (kur)

Kılıç

Yay

Kama

Kamçı (berge)

Ba kent (ordu, çadır kent)

Toy[49]

1. b. Hükümdarın Görevleri ve Sorumlulukları:

Türk hükümdarı devlet yapısının ba 1 ve toplumun lideri olarak, en büyük güç ve yetkileri kendi ahsında toplamı tır. Her emri kanun hükmünde ve de erindeydi. Devletin her kademesindeki görevliler ve bütünüyle halk, bu emirlere uymak zorundaydı. Öte yandan Türk hükümdarı, en büyük yargıç durumundaydı. O, bu sıfatıyla yüksek mahkemeye ba kanlık ederdi.

B. Ögel, ‘Türk Kültürünün Geli me Ça ları[50]’ adlı ürününde Türk hükümdarının önemli görevlerini öyle belirtmi tir. Sava gücü ile devleti kurma ve düzene koyma, Türk ka anlarının en önemli göreviydi. Yeni alınan yerlere ‘kondurma’ yani yerle tirme ve iskan politikası da; Töre, yani yasalar ile örf hukukunu düzenlemek de; halkı ‘dozurup’, ‘giydirme’ de Türk ka anlarının önemli görevleri arasındaydı.

Türk ka anı, devletin ba 1 olarak iç ve dı siyaseti düzenlerdi; sava a ve barı a karar verirdi; sava ve akınlarda ordulara komuta ederdi; elçiler gönderir, elçiler kabul ederdi; devlet yapısının her kademesindeki görevlileri atar veya görevlerinden alırdı.[51]

1. c. Hükümdarın Özellikleri:

Türk hükümdarı, hem bütün devlet yapısının ba 1 hem de toplumun lideri durumundaydı. O, sadece içinde ya adı ı zamandan de il, aynı zamanda devletin ve toplumun gelece inden de sorumluydu. Dolayısıyla onun görevi son derece a ırdı. Bu a ır görevi de, ancak iyi yeti mi yetenekli, bilgili ve deneyimli olan kimseler ba arabilirdi. Bundan dolayı Türk hükümdarının bazı yüksek özelliklere sahip olması gerekiyordu.

B. Ögel, ‘Türk Kültürünün Geli me Ça ları[52]’ adlı ürününde Türk ka anlarının en önemli iki özelli ini öyle sıralamı tır; ‘bilge’lik ve ‘alp’lik. Ayrıca Türk ka anlarının akıllı ve erdemli olması gerekti ini de kaynaklara dayanarak dile getirmi tir.

Alplik: Türk ka anından istenilen en önemli özellik, onun yüreli (yürekli) ve alp (kahraman) olmasıydı. Türk kaganı, devletin merkezinde oturan ve emirler veren bir kimse de ildi. O, her türlü mücadelede en ön safta bulunuyor ve verdi i emri ilk önce bizzat kendisi uyguluyordu. Çünkü, Türk kaganı giri ti i her mücadelede ba arının her eyden ilk önce kendi cesaretine ba lı oldu unu çok iyi biliyordu.

Bilge olmak: Türk ka anında olması gereken di er bir özellik ise onun bilge olmasıdır. Bilge, yüksek kavrayı , derin dü ünçe ve büyük sezgi gücünü ifade eden bir kavramdır. Türklerde böyle kimseye bazen ‘bilge ki i’ veya sadece ‘bilge’, bazen de ‘böğü (büyü)’ denilmi tir. Bu kavramların bugünkü Türkçede kullanılan Arapça kar ılı ı ise filozof ve hakim sözcükleridir. Ancak Türk kaganı felsefi dü üncelerle u ra an bir filozof de ildi. Onun dü ünçe ve tasavvurları yalnızca devletin ve toplumun gelece i ile ilgiliydi. Çünkü o, kendini sürekli Türk devletinin ve milletinin gelece inden sorumlu saymaktaydı.

Erdemli olmak: Yüksek ahlaki de erlerin ve üstün meziyetlerin toplamını ifade eden, erdem (ertem), Türklük kadar eski bir kavramdır. Bu bakımdan bu kavram, yüreklilik, bilgelik, Alplik gibi özellikleri de içine alır. Bu kavram da Türk ka anında aranan önemli bir özellikti.[53]

Aydın Taneri, ‘Türk Devlet Gelene i[54]’ adlı ürününde ise, Türk devlet ba kanlarında bulunması gereken dört niteli i öyle sıralayıp açıklamı tır; kültür, mantık, erdem, cesaret. [55]

1. d. Hükümdarlık Süreci:

Türklerde ka anlık irsi olarak kaganın sülalesinden birisine geçiyordu. Kagan olabilmek için mutlaka kut verilmi sülaleye mensup olmak gerekiyordu. Bununla birlikte kutun verilece i sülaleye mensup olmak, ka an olabilmek için yeterli de ildi. Çünkü aile içerisinde kime kut verilece i konusunda kesin bir ölçü yoktu. Türklerde kurultay toplandıktan sonra seçim yapılır ve kut alan aday ka an olarak seçilirdi. Kagan seçildikten sonra cülus merasimi düzenleniyordu.[56]

Türklerde ka an olma süreci içindeki a amaları Benggü Ta Bitigi yazıtlarına göre öyle inceleyebiliriz;

1. Kagan kaldırma (yükseltme): Bu hareket, adayın, Tanrı ile ili kiye geçmesi, ileti im kurmasıdır. Bunun için Tanrı'ya, 'yağı' adı verilen özel bir kurban sunulur. Ardından, ileti im kurulması eyleminin kolayla tırılması için, Kagan adayı, a a ıdan yukarı do ru kaldırılır, yükseltilir. İlk i lem burada biter.

2. Yüregi Kötürme (yukarı çıkarma): Tanrı, adayı uygun bulursa, onu, bulundu u yerdeyken, tepesinden tutup yukarıya, yanına çıkarır. Bunu yapmasının nedeni açıktır; yarlık, kut, küç, ülüg ve il beratı vermek içindir. Ka an adayı, Tanrı tarafından bu emanetler kendisine verildikten sonra ka an yapılmı olur. Ve bu i lemden sonra ikinci i lem de sona ermi olur.

3. Kagan Oturma (oturtma): Ka anlık görevi verilen ve Tanrı tarafından ka an seçilen aday, yine Tanrı'nın buyru u ile yeryüzüne indirilir ve ki io lu üzerine ka an oturtulur. Ve bu i lem, ka anı, Tanrı'nın onu indirmesi ve ki io lu üzerine ka an oturması ile son bulur. Herkes, artık, ka anın buyru u altındadır ve ka an da, Tanrı'nın kendisine verdi i yetki ile onları, yönetme durumundadır.[57]

Katun (hükümdar E i):

Türk devlet yapısında ka andan sonra önemli ikinci kurum olarak katun görülmü tür.

Türklerde hükümdar e leri 'katun (hatun)', 'yin-çü (yen-shih, yin-çii, inci, evci)' veya 'ulu hatun (ta yen-shih)' unvanlarını ta ımı lardır. Katunlar da devlet yönetiminde söz sahibiydi. Ayrı ota ları ve buyrukları vardı. Törenlerde hükümdarın yanında yer alır; devlet meclisine katılır; elçiler gönderir ve kabul ederdi.[58]

Katun, gelecekteki hükümdarın annesiydi. Bundan dolayı onun Türk soyundan olmasına özellikle dikkat edilmi tir. Türk ka anının katundan ba ka e leri de vardı. Özellikle Çinli bir prenses (Türkçesi e i veya esi) ile evlenmek Türk ka anların gelene iydi. 'Konçuy' adı verilen bu prensesle katun derecesine yükseltilmemi tir. Konçuy'dan olan çocuklar taht üzerinde hak iddia edemezlerdi.[60]

Tigin (Hükümdar O lu):

Türk ka anının o ulları 'tigin' unvanı ile anılırdı. Tiginlerin her birine devlet yapısında yüksek kademede görevler verilmi tir. Tiginlerden biri, genellikle büyük o ul, hükümdarın sa lı nda veliaht olarak atanırdı. Türklerde, veliaht olarak belirlenen tigin, S. Koca'ya göre, Hunlarda 'sol bilge tigin', Göktürklerde 'ad' unvanını almı tir. . Kafeso lu ise veliaht sözünün kar ılı ı olarak 'elig-be ' sözünü göstermi tir.

Veliaht olan tiginin yönetimine devletin do u bölgeleri bırakılırdı; emrine de bir birlik verilirdi. Bazen ise önemli bir Türk toplulu unun ba ına getirilmi tir. Örne in, Uygur ka anı veliaht olarak belirledi i o lu Bayan-çor (Moyun-çor)'u, devletin ikinci temel ö esi olan O uzların üzerine yönetici olarak atamı tir. Türklerde veliaht olarak atanan tigininin tahta çıkması her zaman kesin de ildi. Çünkü Türk egemenlik anlayı ı, tahta çıkma hakkını her tigine e it bir biçimde vermekteydi.[61] Böyle olunca Türk devletleri tarihinde taht için tiginler arası mücadele sık görülmü tür.

Tiginler, çocuk ya ta, hasta veya iktidarın getirdi i sorumlulu u yerine getiremeyecek durumdaysa töre gere ince tahta amcaları çıkmı tir. Öte yandan, hükümdarın katundan olmayan e lerinden do an o ulları ne kadar yetenekli olursa olsun, taht üzerinde bir hak iddia edemezdi.[62]

Yabgu (vezir, yönetici, danı man):

Türklerde ka andan sonra gelen yüksek rütbelerden birisi de yabguluktur. Halk içinde seçilen ki ilerden olan yabgulu u Hunlarda ve Göktürklerin ilk zamanlarında görmüyoruz. Türkler bilgelik özelliklerini bulundurmasını istedikleri vezire Ayguçı adını da vermi tir. Yabguların görevi ise her konuda ka anına 'ötünüp', yani durumu arz edip dilekte bulunmaktı. Ka an da, vezirin 'ötündü ü ütünç'ünü dinler ve dile ini 'i itiverir'di. Önemli konularda karar vermek, yabguların elinde de ildi.[63]

I-teber ve Erkin (ka ana ba lı bir toplulu un yöneticisi), Sü-Ba ı (ordu komutanı), ad (hanedan üyeleri, danı man), Kündür (danı man), Tarkan Apa Tarkan, Ba a Tarkan (sivil yönetici, bakan, komutan), Tudun (vergi sorumlusu memur), Alpagu (subay), engün (general), I bara, Boyla, Yargın gibi unvanlara sahip memurların dı nda[64], Türk devlet yapısı içinde yer alan di er kurumları ve ki ileri ve kullandıkları rütbeleri, unvanları öyle özetleyebiliriz[65];

Buyruk: Türklerde, devlet içindeki en büyük memurlara buyruk denilmi tir. Türkler, saraydaki bu büyük memurlara 'iç-buyruk' demek yoluyla bunları, dı arıdaki büyük asker ve memurlardan ayırıyorlardı.

Tamgaçı veya Damgacı: Bir tür mühürdardır. Özellikle Uygur ça ında, kaganın 'altın tamga'sını elinde tutan bu memurların, tıpkı bir ba vekil gibi, büyük salahiyetleri vardı. Her atama ve para sarfı i inde, bu mühürlerin fermanlar üzerinde tamgaçının imzasıyla beraber bulunması, en önemli artlardan biriydi. Ayrıca bunlara 'ulu -bitikçi[66]' de denirdi.

Kenge çi veya Tayanç: Türklerde danı manlara bu adlar verilmi tir. Ayrıca 'i -ayguçı', 'basutçı', 'tapıgçı' adlarında kenge çilere yardım eden memurlar da vardı.

Agıçı: Hazinedardır.

Sakı çı: Hesapçıdır.

Amga: Tahsildardır.

Elçi: Devletlerarasında gidip gelen memurlardır.

Körüç, Tıl, Tıgrak: Casuslardır ve adi habercilerdir.

Yazıgçı: Aileler arasında haber getirip götürendir.

Okçı: Ka anın haberini halka duyuran memurdur.

Tartıgçı: Sarayın davetçileridir.

Tılmaç: Çevirmendir.

Kıla uz: Devlet ve ordu içinde kılavuzluk eden memurlardır.

Yizek: Askeri kılavuzdur.

Yerçi veya Yorçı: Kıla uza yardımcı olan memurlardır.

Emçi: Türklerin doktora verdikleri addır.

Ata-Sagun, Otaçı: Saray doktorlarıdır.

Sınuk Ba la uçı: Kırık ve çıkıkçılardır.

Kapıgçı, Çapkuncı: Saray kapıcılarına verilen addır.

Tö ekçi: Sarayda yatak i leriyle ilgilenen memurdur.

Ku çı, İterçi: Saraydaki ku larla ilgilenen memurdur.

çi, legüçi, Terçi, Yumu çı: Saraydaki i çilerdir.

Bark tğüçi: Ta tan ev yapıp süsleyen sanatkardır.

Bediz Ta tğüçi: Ta ları i leyen ve yazıt yazan sanatkardır.

Titigçi: Duvar ören sanatkardır.

Kam, Yatçı, Kumçı, Yulduzçı, Körümçi: Türklerde falcılardır ve müneccimlerdir.

KAYNAKÇA

- AHMETBEYO LU, AL , Grek Seyyahı Priskos (5. Asır)'a Göre Avrupa Hunları, Türk Dünyası Ara tırmaları Vakfı Yayınları, stanbul, 1995.
- ALFÖLD , A., *Türklerde Çifte Krallık*, 2. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (20-25 Eylül 1937), Kenan Matbaası, stanbul, 1943.
- ATALAY, Bülent, *Türk Devlet Gelene ine Göre Devlet Adamlarında Bulunması Gereken Asgari Hususiyetler*, Türkler, cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- BARCAN, Ömer Lütfi, *Türkiye'de Sultanların Te rri Sıfat ve Salahiyetleri ve Kanunnameler*, stanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, cilt XI, sayı 2, stanbul, 1945.
- BA TAN, erif, Büyük Hun Ka anı Attila, Kültür Bakanlığı ı yayınları, Ankara, 1998.
- Do u Batı Dü ünçe Dergisi, cilt 1, sayı 1, Do ubatı Yayınları, stanbul, 1997.
- DONUK, Abdülkadir, Türk Hükümdarı, Türk Dünyası Ara tırmaları Vakfı yayınları, stanbul, 1990.
- ES N, Emel, *Kün-Ay*, 7. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (25-29 Eylül 1970), cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1970.
- GALAT , A. Fisher, Türk Cihadı ve Alman Protestanlığı (1551-1555), Yay. Haz. Neval Öke, Türk Dünyası Ara tırmaları Vakfı yayınları, stanbul, 1992.
- GENÇ, Re at, Karahanlı Devlet Te kilatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.
- GÖMEÇ, Saadettin, Türk Kültürünün Ana Hatları, Akça Yayınları, Ankara, 2006.
- GÜNGÖR, Harun, *Uygur Ka an Unvanlarında Kün ve Ay Tenri Kavramlarının Kullanılı ı*, 11. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
- HEPER, Metin, Türkiye'de Devlet Gelene i, çeviren Nalan Soyarık, Do ubatı Yayınları, stanbul, 2006.
- BN FAZLAN, Seyahatname, Çeviren Ramazan e en, Bedir Yayınevi, stanbul, 1995.
- NALCIK, Halil, *Osmanlı Padi ahı*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, cilt XIII, sayı 4, Ankara, 1958.
- NALCIK, Halil, *Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle lğisi*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, cilt XIV, sayı 1, Ankara, 1969.
- KAFESO LU, brahim, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Türkler, Cilt 3. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- KAFESO LU, brahim, *Ölümünün 1250. Yıldönümü Münasebetiyle Bilge Ka an*, Belleten, cilt XLIX, Sayı 194. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1985.
- KAFESO LU, brahim, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, stanbul, 2003.
- KA GARLI MAHMUT, Divanü Lügat-it-Türk, cilt 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- KA IKÇI, Osman, *Eski Türklerde Devlet Ba kanlığı-Hakanlık*, Türkler, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

KOCA, Saim, *İk Müslüman Türk Devletlerinde Te kilat*, Türkler, Cilt 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

KOCA, Salim, *Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı*, Türkler, cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

KOMNENOS, Alexios, Alexiad, Çev. Bilge Umar, nkılap Kitabevi, stanbul, 1997.

KÖPRÜLÜ, Fuat, *Orta Zaman Türk Hukuki Müesseseleri*, Türkler, cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

KÖSO LU, Nevzat, *Kızılelma*, Türkler, cilt 3. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

KÖSO LU, Nevzat, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Dü ünceler*, Ötüken yayınları, Ankara, 1989.

KURAT, Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, 1937.

MANSURO LU, Mecdu, Bitikçi, slam Ansiklopedisi, cilt 2, Milli E itim Bakanlığı Basımevi, stanbul, 1945.

MERÇ L, Erdo an, *Gazneliler'de Bir Saray Memuriyeti; Resuldarlık*, 8. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1981.

MERÇ L, Erdo an, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

MÜTEFERR KA, brahim, *Milletlerin Düzeninde İmi Usuller*, Milli E itim Bakanlığı Yayınları, stanbul, 1990.

N ZAMÜL-MÜLK, *Siyasetname*, Yay. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1976.

NUHO LU, Güller, *Gazneli Devleti Te kilatı*, Türkler, cilt 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun mparatorlu u Tarihi*, cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1981.

ÖGEL, Bahaeddin, *Devlet Meclisi ve Kurultay*, Türkler, cilt 3. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ÖGEL, Bahaeddin, *slamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Geli me Ça ları*, cilt 2. Milli E itim Bakanlığı Yayınları, stanbul, 2001.

ÖNLER, Zafer, *Kutadgu Bilig'de ktidar Kavramı ve Siyaset Anlayı ı*, Türkler, cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

RASONY , Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Ara tırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993.

SPULER, Bertold, *Gök Türklerin Dini ve Kültürü Hakkında Mülahazalar*, 7. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1970.

SÜMER, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde ahıs Adları*, Türk Dünyası Ara tırmaları Vakfı Yayınları, stanbul, 1999.

TANER , Aydın, *Osmanlı Devletinin Kurulu Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Geli mesi ve Saray Hayatı-Te kilatı*, Milli E itim Bakanlığı Yayınları, stanbul, 2003.

TANER , Aydın, *Türk Devlet Gelene i*, Milli E itim Bakanlığı Yayınları, stanbul, 2004.

TA A IL, Ahmet, Bilge Ka an'ın Vasiyeti, Turan Yayıncılık, stanbul, 1996.

TEK N, Talat, Orhon Yazıtları, Simurg Yayınları, stanbul, 1995.

TOGAN, Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giri , Enderun Kitabevi, stanbul, 1981.

TURAN, Osman, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, cilt 1-2. Bo aziçi Yayınları, stanbul, 1993.

TURAN, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, Türkler, cilt 3. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

TUTAR, Adem, *slam Öncesi Türk Devlet Gelene inde Adalet Anlayı ı*, Türkler, cilt 3. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Türk Dünyası El Kitabı, cilt 2, Türk Kültürünü Ara tırma Enstitüsü yayınları, Ankara, 1992.

YILDIRIM, Dursun, *Köktürklerde Ka anlık Süreci; Kaldırma, Kötürme, Oturma*, 11. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

[1] Talat tekin, Orhon Yazıtları, Simurg Yayınları, stanbul, 1995. s. 40, 58, 73, 103.

[2]Bu konu hakkında bkz; brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, stanbul, 2003, s. 232-247.

[3] Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, Türkler, cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 823-844.

[4] Aydın Taneri, Türk Devlet Gelene i, Milli E itim Bakanlı ı Yayınları, stanbul, 2004, s. 82.

[5] brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, s. 233-234.

[6] brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, s. 234.

[7] Orhon yazıtlarının Tonyukuk anıtının batı yanındaki 2. ve 3. satır. Ayrıca bu konu hakkında Orhon yazıtlarının Kül Tigin anıtının güney yanındaki 6. do u yanındaki 10. kuzey yanındaki 2. 4. ve 6. satırlarına bakılabilir. Ve ayrıca, Talat Tekin, Orhon Yazıtları, s. 37. 41. 51. 83.

[8] Talat Tekin, Orhon Yazıtları, s. 22. 36. 69. 79.

[9] Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, s. 825.

[10] Türklerde devleti olu turan bir ö e olarak ba ımsızlık hakkında daha geni ve ayrıntılı bilgi için ayrıca; brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, s. 233-235. Saadettin Gömeç, Türk Kültürünün Ana Hatları, Akça Yayınları, Ankara, 2006, s. 33-35. Nevzat Köso lu, Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Dü ünceler, Ötüken yayınları, Ankara, 1989. s. 45-51.

[11] Türklerin eski belgelerinde geçmeyen bu sözcü ün 'ölke' biçimiyle Mo olca oldu u bilinmektedir. brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, dipnot 106. ve Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, dipnot 9.

[12] Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, s. 824.

[13] Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, s. 824-825.

[14] Bu durum hakkında ayrıntılı bilgi için; Bahaeddin Ögel, Büyük Hun mparatorlu u Tarihi, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1981, s. 221-223. Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Geli me Ça ları, Cilt 2. Milli E itim Bakanlı ı Yayınları, stanbul, 2001, s. 28. brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, s. 235-

236. Aydın Taneri, Orhon Yazıtları, s. 103. Saadettin Gömeç, Türk Kültürünün Ana Hatları, s. 36. Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, s.824-825.

[15] brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, s. 235-236.

[16] Saadettin Gömeç, Türk Kültürünün Ana Hatları, s. 35.

[17] Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, s. 823. Bu konuda ayrıca; Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Geli me Ça ları, s. 22. Saadettin Gömeç, Türk Kültürünün Ana Hatları, s. 37.

[18] Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, s. 824.

[19] Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, s. 824.

[20] Talat Tekin, Orhon Yazıtları, s. 53.

[21] brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, 245-246. ayrıca; Talat Tekin, Orhon Yazıtları, s. 43.

[22] bn Fazlan, Seyahatname, Çeviren Ramazan e en, Bedir Yayınevi, stanbul, 1995, s. 39.

[23] Türklerde millet veya halk anlayı ı için ayrıca; Aydın Taneri, Türk Devlet Gelene i, s. 84-102. Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Geli me Ça ları, s. 22-27. brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, 237-246.

[24] brahim Kafeso lu, Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, Türkler, Cilt 3. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, S. 165. Ayrıca; Zafer Önler, "Kutadgu Bilig'de ktidar Kavramı ve Siyaset Anlayı ı", Türkler, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 179-186.

[25] brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, s. 293.

[26] brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, s. 295.

[27] Aydın Taneri, Türk Devlet Gelene i, s. 187-188.

[28] Türk Devlet yapısında yer alan bu 'cihan hakimiyeti' konusunda; Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, cilt 1-2. Bo aziçi Yayınları, stanbul, 1993. Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi, Türkler, Cilt 3. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 845-856. Nevzat Köso lu, Kızılelma, Türkler, Cilt 3. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 857-858.

* Dört Kö e anlamına kar ılık gelen bu sözcü e Türkler 'bütün yeryüzü' anlamını da yüklemi tir. Ayrıca Tört Bulung konusunda; brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, s. 253 ve dipnot 212.

[29] Türk devlet yapısında yer alan adalet (Könilik) kavramı için; Adem Tutar, slam Öncesi Türk Devlet Gelene inde Adalet Anlayı ı, Türkler, Cilt 3. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 868-873. brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, s. 292.

[30] Saadettin Gömeç, Türk Kültürünün Ana Hatları, s. 43 ve dipnot 71.

[31] Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, s. 828. ayrıca bu konuda; brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, s. 248-258.

* Kut; u ur, devlet, baht, talih, saadet gibi anlamları olan Türkçe bir sözcüktür. Ka garlı Mahmut, Divanü Lügat-it-Türk, cilt 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 388-390.

[32] Türk devletinde egemenli in de i mesi konusunda ayrıca; Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, s. 828. Ve

[33] Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, s. 833-834.

Türklerde ikili yönetim hakkında ayrıntılı ve geni bilgi için; A. Alföldi, Türklerde Çifte Krallık, 2. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (20-25 Eylül 1937), Kenan Matbaası, İstanbul, 1943, s. 507-519. brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, 271-278.

[34] Bakınız, sayfa 6 ve alt bilgi. Ve ayrıca; Sadettin Gömeç, Türk Kültürünün Ana Hatları, s. 47.

[35] Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Geli me Ça ları, s. 34. Ayrıca Türk devlet yapısında ülke yönetimi konusunda; brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, 271-277. Sadettin Gömeç, Türk Kültürünün Ana Hatları, s. 46-49. Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, s. 833-835.

[36] Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, s. 832.

[37] brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, 261-262.

[38] brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, 259-260. ve dipnot 249.

[39] Ali Ahmetbeyo lu, Grek Seyyahı Priskos (5. Asır)'a Göre Avrupa Hunları, Türk Dünyası Ara tırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 46. ve brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, 260.

[40] brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, 260. ve dipnot 254.

[41] brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, 260. ve Akdes Nimet Kurat, Peçenek Tarihi, Devlet Basımevi, 1937, s. 136. ve Alexios Komnenos, Alexiad, Çeviren Bilge Umar, nkılap Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 121.

[42] bn Fazlan, Seyahatname, s. 39. ve brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, 261.

[43] brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, 261. ve Alexios Komnenos, Alexiad, s. 116.

[45] brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, 261.

Devlet meclisi veya toy (kurultay) hakkında ayrıntılı ve geni bilgi için; Bahaeddin Ögel, Devlet Meclisi ve Kurultay, Türkler, Cilt 3. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 874-886.

[46] Türk ka an unvanlarında kullanılan kün ve ay kavramları için; Emel Esin, Kün-Ay, 7. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (25-29 Eylül 1970), cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1970, s. 313-359. Harun Güngör, Uygur Ka an Unvanlarında Kün ve Ay Tenri Kavramlarının Kullanılı ı, 11. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (5-9 Eylül 1990), cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 511-517. Zafer Önlr, "Kutadgu Bilig'de ktidar Kavramı ve Siyaset Anlayı ı", Türkler, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 179-186.

[47] Ka an adı hakkında türlü görü ler vardır; Kafeso lu, bu sözün çok eskiden beri Türkler arasında kullanılan ve imparator sözünün Türkçedeki kar ılı ı olarak görmü tür (brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, 267-268. ve dipnot 293.). Ancak Ögel ise ka an adının Mo olca oldu unu ve Proto-Mo ollar arasında yaygın olarak kullanıldı ını belirtmi tir (Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Geli me Ça ları, s. 35).

[48] Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Geli me Ça ları, s. 31.

[49] Hükümdarlık belirtkeleri hakkında ayrıntılı ve geni bilgi için, Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Geli me Ça ları, s. 63-92.

[50] Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Geli me Ça ları, s. 38-45.

[51] Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, s. 831-832.

[52] Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Geli me Ça ları, s. 36-38.

[53] Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, s. 829-831.

[54] Aydın Taneri, Türk Devlet Gelene i, s. 135-174.

[55] Türk Hükümdarı hakkında ayrıntılı ve geni bilgi için, ayrıca; Ahmet Ta a ıl, Bilge Ka an'ın Vasiyeti, Turan Yayıncılık, stanbul, 1996. brahim Kafeso lu, Ölümünün 1250. Yıldönümü Münasebetiyle Bilge Ka an, Belleten, cilt XLIX, Sayı 194. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1985, s. 260-271. Abdülkadir Donuk, Türk Hükümdarı, Türk Dünyası Ara tırmaları Vakfı yayınları, stanbul, 1990. erif Ba tan, Büyük Hun Ka anı Attila, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, 1998. Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Ara tırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993, s. 59-62. Bertold Spuler, Gök Türklerin Dini ve Kültürü Hakkında Mülahazalar, 7. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (25-29 Eylül 1970), cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1970, s. 659-663. Osman Ka ıkçı, Eski Türklerde Devlet Ba kanlı ı-Hakanlık, Türkler, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 888-892, Bülent Atalay, Türk Devlet Gelene ine Göre Devlet Adamlarında Bulunması Gereken Asgari Hususiyetler, Türkler, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 859-867. Bahaeddin Ögel, slamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

[56] Osman Ka ıkçı, Eski Türklerde Devlet Ba kanlı ı-Hakanlık, Türkler, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 890.

[57] Dursun Yıldırım, Köktürklerde Ka anlık Süreci; Kaldırma, Kötürme, Oturma, 11. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (5-9 Eylül 1990), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 520-530.

[58] Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, s. 832.

[60] Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, s. 832. Katun konusunda ayrıntılı ve geni bilgi için; brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, s. 269-270. Saadettin Gömeç, Türk Kültürünün Ana Hatları, s. 72-73.

[61] Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, s. 833.

[62] Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, s. 833. Ayrıca Tigin konusunda ayrıntılı ve geni bilgi için; brahim Kafeso lu, Türk Milli Kültürü, s. 270-271.

[63] Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Geli me Ça ları, s. 50-55.

[64] Necati Gültepe, İlk Türk Devletlerinde Bürokrasi, Türkler, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 894-906. Ayrıca; Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Gelene i ve Te kilatı, s. 834. Ve ayrıca; Faruk Sümer, Türk Devletleri Tarihinde ahıs Adları, Türk Dünyası Ara tırmaları Vakfı yayınları, stanbul, 1999.

[65] Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Geli me Ça ları, s. 56-71.

[66] Bitikçi konusunda ayrıca; Mecdu Mansuro lu, Bitikçi, slam Ansiklopedisi, Cilt 2, Milli E itim Bakanlığı Basımevi, stanbul, 1945, s. 65.

[67] Ka garlı Mahmut, Divanü Lügat-it-Türk, cilt 1, s. 24.

[68] Güller Nuho lu, Gazneli Devleti Te kilatı, Türkler, Cilt 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 286.

[69] Saim Koca, İlk Müslüman Türk Devletlerinde Te kilat, Türkler, Cilt 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 151. Ayrıca, Nizamül-mülk, Siyasetname, yayınlayan Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1976, s. 146.

[70] Saim Koca, İlk Müslüman Türk Devletlerinde Te kilat, s. 151-152.

[71] Güller Nuho lu, Gazneli Devleti Te kilatı, 286-287.

[72] Saim Koca, İlk Müslüman Türk Devletlerinde Te kilat, s. 152-155. Ayrıca; Re at Genç, Karahanlı Devlet Te kilatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.

[73] Saim Koca, İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat, s. 152. Ayrıca; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 357-358.

[74] Saim Koca, İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat, s. 156-158. Ve ayrıca, İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 368.

[75] İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 368.

[76] Resuldar için ayrıca; Erdoğan Merçil, Gazneliler'de Bir Saray Memuriyeti; Resuldarlık, 8. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (11-15 Ekim 1976), Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1981, s. 703-709.

[77] Güller Nuholu, Gazneli Devleti Teşkilatı, 290-294.

[78] Türklerin Müslüman olduktan sonra kurdukları devletler ve bunların yönetimi hakkında daha geniş ve ayrıntılı bilgi için; İbrahim Müteferrika, Milletlerin Düzeninde İmni Usuller, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1990. Aydın Taneri, Türk Devlet Geleneği, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2004. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981. Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi, Bozaziçi Yayınları, İstanbul, 1993. Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000. Aydın Taneri, Osmanlı Devletinin Kurulu Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2003. Metin Heper, Türkiye'de Devlet Geleneği, çeviren Nalan Soyarık, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2006. A. Fisher Galati, Türk Cihadı ve Alman Protestanlığı (1551-1555), Yay. Haz. Neval Öke, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayınları, İstanbul, 1992. Türk Dünyası El Kitabı, cilt 2, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, Ankara, 1992. Ömer Lütfi Barkan, Türkiye'de Sultanların Teşkilatı ve Sıfat ve Salahiyetleri ve Kanunnameler, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, cilt XI, sayı 2, İstanbul, 1945, s. 713-733. Halil Nalcık, Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, cilt XIV, sayı 1, Ankara, 1969, s. 69-94. Halil Nalcık, Osmanlı Padişahı, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, cilt XIII, sayı 4, Ankara, 1958, s. 68-79. Fuat Köprülü, Orta Zaman Türk Hukuki Müesseseleri, Türkler, cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 235-245. Devlet, Doğu Batı Dünyası Dergisi, cilt 1, sayı 1, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 1997.